

Szőke Melinda

A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti hasznosíthatóságáról

1. A nyelvelmékek a nyelvtörténeti kutatások elengedhetetlen forrásai, melyek ómagyar kori két alapvető típusát PAIS DEZSŐ javaslatára nevezzük szórványemlékeknek és szövegemlékeknek (1928: 338–40). A honfoglalást követő évszázadokban hosszú ideig kizárólagosan, majd azt követően is nagy részben e két nyelvelmfajta közül a szórványemlékek nyújtanak segítséget a nyelv vizsgálatában, ezért ezek nyelvészeti jelentőségét hiba lenne elhanyagolni. Egyrészt azért, mert a szövegemlékek keletkezését megelőző korszakra vonatkozó nyelvtörténeti ismereteinket szinte kizárólagosan a szórványemlékek magyar nyelvű anyagára alapozhatjuk, másrészt pedig azért, mert — bár mondattani, szövegtani és stilisztikai vizsgálatokra ezek természetüktől fogva valóban nem alkalmasak — a szórványokat a magyar nyelvtörténet számos részdiszciplínája eredményesen hasznosíthatja: a hang- és helyesírás-történet, a morfológia, a szókincstörténet, a hely- és személynévkutatás stb. És sikerrel foghatja vállatára e nyelvelmfajta mellett a művelődéstörténet és a történettudomány is.

A hazai szórványemlékek jelentős része jogi irat, azaz oklevél, amelyek között alapítólevelek, adománylevelek, birtok- és vagyonösszeírások, határjáró levelek stb. egyaránt találhatók. A történettudomány fogalomhasználata szerint az oklevél „szűkebb értelemben véve meghatározott formák között kiállított írás, amely jogi természetű dolgot tartalmaz, tágabb értelemben azonban minden olyan hivatalos írás, amely a középkorban, vagyis Mo. esetében a mohácsi csatát (1526. aug. 29.) megelőzően kelt” — írja ÉRSZEGI GÉZA (KMTL. 504).

Az I. István uralkodásával kezdődő latin nyelvű oklevélírás a 12. század utolsó harmadától terebélyesedik ki. Szent István uralkodásának idejére tehető ugyan a német császári udvarból átvett királyi kancellária működésének kezdete, de halála után a kancellária sokáig nem működött. Ez minden bizonnyal az egész Európa területére ez idő tájt jellemző hanyatló írásbeliséggel is összefüggésben lehet. Minthogy a nemesség nagy része az írástudatlanok csoportjába tartozott, ők is a szóbeli bizonyítást helyezték előtérbe az oklevél-kiállítás rovására, és mindezzel még azt is elérték, hogy a velük bizonyos téren konkuráló egyházat háttérbe állították. Az egyház azonban ezzel nem elégedett meg, ők az oklevelek fontosságát hangsúlyozva igyekeztek a királytól és a magánosoktól

kapott privilégiumaikat oklevéllel biztosítani. Ezzel a sajátos kettősséggel magyarázható, hogy a 11–12. században kevés a világi emberek számára kiadott oklevél. Kezdetben persze az egyházak részére kiállítottak száma is meglehetősen csekély, s ilyen alacsony oklevélszükséglet mellett valójában a kancellária szerve is feleslegessé vált (KNIEZSA 1952: 9–10). A 12. század végén azonban megújult a királyi kancellária, felvirágzása III. Béla uralkodásához köthető, mivel ő volt az, aki ezt az intézményt állandó jellegű szervezetté alakította. Elrendelte továbbá, hogy a királyi udvarban tárgyalt minden jogi ügyről oklevelet állítsanak ki: „Minthogy az emberi természet gyarlósága következtében az idők folyása során az elmúlt dolgok emlékezetének a helyére könnyen belopakodik a feledés, illő írásba foglalva megerősíteni azt, amiben a szerződő felek egymás közt megállapodtak, hogy mind az írás megerősítésével, mind alkalmas férfiak tanúbizonyosságával sérthetetlen és megrendíthetetlen legyen (...) nehogy valamilyen, az én személyem előtt tárgyalt és befejezett ügy érvénytelenné váljék — szükségesnek tartottam, hogy minden, felségem jelenlétében elintézett dolgot az írás tanúbizonyosságával erősítsenek meg” (vö. BERTÉNYI 2000: 392). A magyarországi írásbeliség ezen intézkedések nyomán megfigyelhető nagyfokú fellendülésének azonban a 13. század elejétől a királyi kancellária egyedül már nem tudott megfelelni, ezért az ország különböző területein egyre több *loca credibilia* (hiteleshely) alakult.

„A hiteleshely olyan egyházi intézményt, kanonoki vagy szerzetesi testületet jelent, amely szokványos, Európában másutt is természetes egyházi és földesúri feladatai mellett kormányzati, bírói és magán megbízásra közhitelű oklevelet állít ki” (SOLYMOSI 2006: 214).

A hiteleshelyek egyrészt az előttük tett bevallásokról (*fassio*) állítottak ki oklevelet, IV. Béla korától kezdődően pedig a hiteleshely mint bizonyság is részt vett egyes hatósági eljárásokban. A hiteleshely a király, majd később a főbb világi bíróságok által kiküldött mandatum alapján egy tagját az eljárás helyszínére küldte, aki a hiteleshely előtt a hatósági megbízottal együtt jelentést tett a helyszínen látottakról és hallottakról, amely jelentést (*relatio*) oklevélbe foglalva a felkérést kibocsátó hatósághoz terjesztették. E két fontos feladathoz járult harmadikként a hiteleshelyek levéltáraiban elhelyezett oklevelek őrizete is (vö. SZENTPÉTERY 1930: 125–8).¹

A Magyarországon kifejlődött hiteleshelyi intézmény egyedülálló egész Európában. MÁLYUSZ ELEMÉR véleménye alapján hasonló intézmény azért nem létesült Európa más részein, mert a hiteleshely egy fejletlenebb ország gazdasági és társadalmi viszonyai közt létesült jogi intézmény, vagyis a közjegyzőség

---

¹ A hiteleshelyeket név szerint felsorolja munkájában SZENTPÉTERY IMRE (1930: 136–7). Az intézmény rövid összefoglaló jellemzését lásd a KMTL.-ban (263–4) SOLYMOSI LÁSZLÓ tollából.

elmaradottabb formája (1967: 84). MEZEY LÁSZLÓ — MÁLYUSZ nézetével szembehelyezkedve — nem az ország elmaradottságával magyarázza a káptalanokban és konventekben működő közhitelű intézmények kialakulását, hanem Alexiosz (a későbbi III. Béla) bizánci tartózkodásával. Alexiosz ugyanis éppen akkor élt a bizánci udvarban, amikor az nagy gondot fordított a jogi kérdésekre. A bizánci gyakorlatban a római jogi írásbeliségre alapozott közhitelűség egy intézmény, de több ember hitelén nyugodott (1974: 329–32). Trónra kerülése után III. Béla ezt a mintát követve látott hozzá a magyar jogi írásbeliség megszervezéséhez.

2. Ennek a speciálisan magyar intézménynek a működését a történeti tudományok részéről élénk érdeklődés övezte az előző századokban, s ez az érdeklődés a 21. századra sem hagyott alább. A közelmúltban, 2006 decemberében „825 éves a hiteleshelyi írásbeliség” címmel tartottak hiteleshely-történeti konferenciát Pécsen, ahol többek között a pannonthalmi és a jászói konvent, valamint a székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működését bemutató előadások hangzottak el. Az e téren folytatott kutatások úttörő munkájának KUMOROVITZ BERNÁT LAJOS cikkét tekinthetjük, aki 1928-ban a leleszi konvent oklevéladó működését ismertette. E tanulmány óta számos hiteleshelyi tevékenységét bemutató munka látott napvilágot: SZAKÁLY FERENC például a szekszárdi (1969), KŐFALVI TAMÁS a pécsváradi (1999), DRESKA GÁBOR pedig a pannonthalmi konvent (2008) hiteleshelyi tevékenységét vizsgálta meg.

Az egyes hiteleshelyek által kibocsátott oklevelek a nyelvészek érdeklődését azonban kevésbé keltették fel. Tudomásom szerint mindeközéig egyetlen olyan munka sem jelent meg, amelyik valamely hiteleshely által kibocsátott oklevelek nyelvészeti vizsgálatát tűzte volna ki céljául. Pedig — részben BÁRCZI GÉZA ösztönzésére (1944: 313) — több nyelvemlékünk monografikus feldolgozása is elkészült a 20. század folyamán: a veszprémi apácák görög oklevelét PAIS DEZSŐ mutatta be (1939), a zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelét KNIEZSA ISTVÁN (1949), a tihanyi apátság alapítólevelét maga BÁRCZI GÉZA (1951), a dömösi adománylevelet pedig SZABÓ DÉNES adta közre (1954). E munkák közös alapgondolata az volt, hogy a nyelvtörténeti kutatások számára nagy segítséget nyújtó szórványok felhasználhatóságának alapvető feltétele az általuk szolgáltatott magyar nyelvi anyag minél teljesebb feltárása. Egy-egy hiteleshely okleveleinek ilyen szempontú vizsgálatát azonban a hiteleshelyekhez köthető oklevelek jelentős részben kiadatlan volta is akadályozta.

Újabban BENKŐ LORÁND több ízben is felhívta a nyelvészek figyelmét arra, hogy a szórványemlékek helyesírási, morfológiai, szemantikai és általános onomasztikai vizsgálatával párhuzamosan vagy még inkább ezeket megelőzően a szórványoknak a latin szövegbe történő beillesztését is alaposan szemügyre kell venni (például 2003: 70). Korábban BALÁZS JÁNOS is nagy mulasztásként értékelte azt, hogy a nyelvészek többnyire csupán az oklevelek szórványaira vannak

tekintettel, és a figyelmük nem terjed ki az oklevelek megszövegezési eljárásaira (1980: 290–1). A nyelvészek mellett a levéltárosok, történészek is fontosnak tartják az oklevelekben megjelenő formulák vizsgálatát. BORSA IVÁN például a hiteleshelyek, illetve a hiteleshelyi kiadványok kutatási lehetőségeit taglalva többek között azt is megemlíti, hogy „a hiteleshelyi tevékenységgel kapcsolatos formulákat érdemes lenne összegyűjteni, változásait nyomon követni” (2000: 104).

A hiteleshelyi oklevelek szórványait egy nagyobb munka keretében én magam a HOFFMANN ISTVÁN által kijelölt útvonalon (2004) haladva abból az aspektusból kívánom megvizsgálni, hogy az oklevélírók milyen módon, milyen nyelvi eszközökkel illesztették be a magyar nyelvű elemeket az oklevelek latin szövegébe. Elképzelhetőnek gondolom ugyanis, hogy az egyes hiteleshelyek ebben a vonatkozásban nem teljesen azonos módon jártak el. Aligha tehető fel persze az, hogy egymásnak ellentmondó szabályokat alkalmaztak volna, hiszen minden bizonnyal léteztek olyan minták, amelyekhez az oklevéljegyzők alkalmazkodtak. Nem tartom ugyanakkor kizártnak, hogy az egyes lejegyzők eljárásaiban olykor akár egyéni jegyek is rejtőzzenek, amik részben bizonyára az oklevélírók hazai és külföldi (francia, itáliai) iskoláinak a nyomaiként is értékelhetők. Arról lehet ugyanis szó, hogy „az egy-egy helyről, jelesebb káptalani iskolából vagy egyetemről kikerülő tanítványok egyforma mintákat tanultak el s vittek magukkal” (SZENTPÉTERY 1930: 130).

Az alábbiakban a hiteleshelyek ténykedését nyelvi szempontból, a nyelvtudomány nézőpontjából feltáró kutatási programnak vázoló fel néhány alapvető kérdését.

3. A magyar nyelvű elemek idegen nyelvű, leggyakrabban latin szövegbe való beemelésének alapvető okaként a kutatók egy része (pl. PINTÉR JENŐ) még a 20. század első felében is az oklevélírók latin nyelvi hiányosságait, illetőleg a helynevek lefordíthatatlanságát jelölte meg (vö. ehhez HOFFMANN 2004: 11). PAIS DEZSŐ a tihanyi alapítólevél létrejöttének kilencszázadik évfordulója alkalmából írt cikkében viszont már úgy véli, „a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozzák azzal, hogy a közönségesen használatban lévő település- és határrészneveket híven közlik” (1955: 6). Annak a feltételezésnek ad tehát hangot, hogy az oklevelek magyar nyelvű elemeinek megjelenése mögött az oklevéljegyzők tudatos törekvéseit kell látnunk. Nyilvánvaló, hogy álláspontja nem csupán az első eredetiben ránk maradt hiteles oklevelünk magyar elemeire vonatkoztatva igaz, hanem ugyanezen okok játszhattak szerepet más oklevelek magyar nyelvű szórványainak a rögzítésében is.

Az okok meghatározásakor ugyanakkor aligha érhetjük be ennyivel, célszerűnek tűnik további körülményekkel is számolni. BALÁZS JÁNOS mindenekelőtt nyelvészociológiai tényezőkre vezeti vissza az oklevelekben ilyen módon megje-

lenő kétnyelvűséget. Nézete szerint a vulgáris nyelvű szórványok a nótáriusok anyanyelvi tolmácsolásának a nyomai. Az anyanyelvi tolmácsolásra pedig azért volt szükség, mert a „hivatali ténykedésük” során a jegyzőknek latinul nem tudó laikusokkal is elkerülhetetlenül érintkezniük kellett, jóllehet az oklevél szövegét latinul jegyezték le (1989: 102–4). E vélemény kapcsán azonban fontos megemlítenünk, hogy a laikusok által közölt határjárás esetében effajta tolmácsolásra nem volt szükség.

A mai történettudomány és a nyelvtörténetírás az oklevelek funkcióját szem előtt tartva kísérli meg az effajta nyelvi elemek előfordulását magyarázni. Eszerint a széles körben elfogadott álláspont szerint az oklevelek jogbiztosító szerepe követeli meg az anyanyelvi elemek megjelenését, csak így marad ugyanis sértetlen a helynevek azonosító szerepe, amely a tulajdonnevek esetében a legfontosabb funkció. Ezzel összefüggésben azonban meg kell jegyezni azt, hogy az oklevelekben a tulajdonnevek mellett gyakran közszei elemek is anyanyelven szerepelnek, amelyek pedig nyilvánvalóan nem bírnak a tulajdonnevek kapcsán felvetett azonosító funkcióval, így ezzel nem indokolhatjuk a megjelenésüket. A magyar nyelvű név- és szóhasználat mögött tehát — amint erre HOFFMANN ISTVÁN is felhívja a figyelmet — minden bizonnyal többértű okok húzódnak meg, s a fentiek mellett a korabeli európai (német, francia) minták is nagy valószínűséggel befolyásolhatták a vulgáris (magyar) szavak latin szövegben való szerepeltetését (2004: 12).

A magyar nyelvű szórványoknak az oklevelek latin nyelvű szövegébe történő beillesztési módozatait HOFFMANN ISTVÁN részletesen bemutatta „Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről” című munkájában (2004), illetve korábban már én magam is szoltam a garamszentbenedeki alapítólevél effajta megoldásairól (SZŐKE 2006), így ehelyütt csupán azokra a vizsgálati lehetőségekre utalok, amelyek a szórványok beillesztésére vonatkozó ismereteinket további részletekkel egészíthetik ki.

Azt a kérdést, hogy a lejegyzőket milyen tényezők befolyásolták, amikor a megszövegezés során egyik vagy másik módozat mellett döntöttek, egyelőre nemigen tudjuk megnyugtatóan megválaszolni, legfeljebb sejtéseink lehetnek róla. Ilyen lehetséges támpontokat fogalmazott meg HOFFMANN ISTVÁN is azzal összefüggésben, hogy miért alkalmazták az oklevélírók a megnevezőszót tartalmazó „locus, qui dicitur *Tichon*” típusú mellékmondatos szerkezeteket az egyes nyelvi elemek beillesztéséhez. Ezek a segítségül hívható fogódzók a következők: 1. Minthogy az ilyen, szerkezetbe illesztett nevek nyelvi szempontból nagyobb súllyal vannak jelen a szövegben, a szerkezetbe foglalás egyúttal tartalmi kiemlést is jelent, ezért maguk az adományozott birtokok nevei többnyire ilyen formulában szerepelnek az oklevelekben. 2. Többnyire kevésbé ismert nevek mellett található megnevezőszó. 3. Ugyanaz a név egy adott oklevélben jórészt csak egyszer szerepel szerkezetben. 4. A név lexikális tartalma és a megjelölt hely la-

tin földrajzi köznévvvel kifejezett jellege között fellépő ellentmondás kiküszöbölésére is alkalmazható a megnevezőszós szerkezet (2004: 40–1).

A megnevezőszót tartalmazó szerkezetekben a határozói bővítmény (*vulgo*, *vulgariter* 'általában, közönségesen beszélt nyelven', *latine* 'latinul', *hungarice* 'magyarul' stb.) felbukkanását olykor a magyar és a latin nyelvi formák egymás melletti szerepeltetése indokolja: 1075: *in loco, qui dicitur hungarice Aranas, latine autem Aureus* (DHA. 1: 218). A *vulgo*, *vulgariter* határozók oklevélbeni megjelenését KÁZMÉR MIKLÓS a valóban élő nevek rögzítésével magyarázza (1975: 182). Az adverbiumok használatát befolyásoló tényezők felderítéséhez véleményem szerint azonban további vizsgálatokra is szükség van.

A középkori oklevelek magyar szórványai igen gyakran latin földrajzi köznévkíséretében jelennek meg a szövegben. Az effajta beillesztési eljárás fontos jellemzője, hogy gyakran egy-egy név két-három helyfajtajelölő köznévkíséretében is felbukkan ugyanabban a latin szövegben. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében például a *Tisza* az *aqua*: 1075: *aquam Tiza* (DHA. 1: 216) és a *fluvius*: 1075: *ipso fluvio Tiza* (DHA. 1: 215) köznévkíséret mellett tűnik fel több ízben is. Az effajta eljárások hátterében esetleg meghúzódó szabályszerűségek feltérképezéséhez a latin földrajzi köznevek pontos középkori magyar megfelelőinek a megállapítására van szükség. Az sem lehetetlen persze, hogy — mint HOFFMANN mondja — az egyes földrajzi köznevek közötti választás „a szövegező nyelvi, stílusi ismereteivel és érzékenységgel is összefüggésben lehet” (2004: 48).

A különféle beillesztési eljárások alkalmazását befolyásoló okok felderítése érdekében az egyes szórványokat természetesen nem önmagukban, hanem a szöveg egészét szem előtt tartva kell vizsgálni, vagyis az oklevelekre mint egységes szövegekre célszerű tekintettel lenni. Csakis annak fényében értékelhetjük reálisan egy-egy szórvány nyelvi környezetét, ha azt az oklevél szövegében elfoglalt helye alapján tesszük: arra is ügyelve például, hogy más-más eljárás jellemezheti a beillesztést attól függően, hogy a nyelvi elem első vagy további előfordulásáról van-e éppen szó. A garamszentbenedeki oklevélben több ízben is felbukkanó *Tisza* például az első említésekor megnevezőszós szerkezetben áll (1075: *aquam, que vocatur Tiza*, DHA. 1: 215), a további előfordulásoknál viszont vagy fajtajelölő földrajzi köznévkíséret vezet be (1075: *fluvio Tiza*, DHA. 1: 215), vagy még azt is elhagyva, de latin végződéssel vagy prepozícióval, esetleg mindenféle szerkesztési eljárás nélkül jelenik meg a szövegben (1075: *ex utraque parte Tize; in Tiza; piscinas, que in ipsorum terminis versus decursum Tiza ascendendo existunt*, DHA. 1: 216, 217). A későbbi említések nemegyszer visszautaló szavak kíséretében lelhetők fel az oklevélben: 1075: *circa eandem aquam Tiza* (DHA. 1: 216).

Az oklevelek latinul vagy latinosított formában megjelenő neveit meglátásom szerint ugyancsak a magyar nyelvű szórványok beillesztési eljárásai mellé állít-

hatjuk, hiszen a neveknek ilyen formán történő szerepeltetése az oklevelek szövegében egyfajta beillesztési módozatnak tekinthető: 1340: *Nos capitulum ecclesie sancti Michaelis archangeli de Castroferreo memorie commendamus* (A. 4: 3), 1358: *iacet ad orientem ad fluvium Rabe* (A. 7: 279), 1354: *comitatus Abawjvariensis* (A. 6: 237).

A szövegbe illesztés nyelvi problémáján túl természetesen a latin nyelv magas presztízse is befolyásolhatta bizonyos nevek latin nyelven történő szerepeltetését. Ez magyarázza többek között azt is, hogy egyes névfajták (pl. a nagyobb folyók nevei és egyes országos jelentőségű településnevek) körében sokkal gyakoribb a szórványok latinra fordítása vagy legalább latin végződéssel való ellátása (azaz latinizálása), mint más névfajták esetében. Az ilyen módon beillesztett szórványok alapos vizsgálata alapján elsősorban a középkori magyar latinság nyelvhasználatára vonatkozóan tehetünk fontos megállapításokat. Nem elhanyagolható azonban a latinul, illetve a latinositott alakban megjelenő nevek forrásértéke a magyar nyelvtörténet szempontjából sem, hiszen minden efféle névalak mögött valamiféle magyar nyelvi realitás áll, még ha a megfelelő magyar szóformát olykor nehéz is földeríteni.

Az oklevelekben a kevertnyelvűség olykor úgy jelentkezik, hogy a magyar, illetve a latin grammatikai megoldások egyidejűleg bukkannak fel. Az 1075: *in loco, qui dicitur Wagetuin* (DHA. 1: 215), illetve az 1075: *in eodem loco, qui Sitouatuin dicitur* (DHA. 1: 215) szerkezetekben a latin prepozíció (*in*) használata mellett a magyar szórvány is minden bizonnyal magyar határozóraggal áll (azaz *Zsitva tövén* és *Vág tövén* formában értelmezhető), arra való tekintet nélkül, hogy a nevek megnevezőszós mellékmondatban szerepelnek. A garamszentbenedeki alapítólevél két szórványa mellé állíthatjuk a Tihanyi alapítólevél *reá* névutóval beillesztett azon szórványait is, amelyek mellett a latin *ad* prepozíció is megjelenik: 1055: *ad brokina rea, ad holmodi rea* (DHA. 1: 150). Minthogy magyar viszonyrag és névutó a középkori oklevelekben csak nagyon ritkán segíti a magyar nyelvű szórványok latin szövegbe történő beilleszkedését, HOFFMANN ISTVÁN az effajta formákat az oklevél-szövegezés kezdeti nehézségeinek a nyomaiként értékeli (2006: 145, 146).

4. A fentiekben vázlatosan bemutatott szempontok részletes vizsgálatát olyan hiteleshelyi okleveleink a tüzetes feldolgozásával látom célszerűnek elkezdni, amelynek oklevelei megbízható szövegkiadásban már napvilágot láttak. Ezért esett a választásom a pannonhalmi konvent hiteleshelyi okleveleire, amelyek szövegét DRESKA GÁBOR adja közre három kötetben. E kötetek közül ezidáig egy jelent meg (2007), és egy további közvetlen megjelenés előtt áll. A konvent első teljes szövegében ránk maradt hiteleshelyi oklevele 1257-ből származik (DRESKA 2007: 22–3). A Szent Márton nevet viselő bencés apátság azonban az Árpád-korban csupán alkalmi hiteleshelyi tevékenységet folytatott (SZOVÁK

1996: 427). A kezdeti időszak után a pannonthalmi konvent hiteleshelyi működése csak a 14. század húszas éveitől virágzott fel (vö. DRESKA 2008: 13).

Kutatómunkámban alapvetően komparatív vizsgálatra törekszem. Ehhez természetesen a pannonthalmi konventé mellett más hiteleshelyek kiadványait is szükséges lesz bevonni a vizsgálatba. Úgy látom, hogy ily módon több irányban haladva is új eredményekre juthatunk. A lehetséges vizsgálati irányok ismertetése előtt arra kell utalnunk, hogy a téma természetéből adódóan a hiteleshelyi oklevelek közül természetesen azokat az iratokat kell alaposabb vizsgálat alá vonni, amelyekben határjárás, illetve határleírás szerepel.

Fontosabb ügyekben az eljárás bizonyítására több hiteleshelyet is felkérhetett az illetékes bíróság. Ebben az esetben az eltérő hiteleshelyek tehát ugyanarról az ügyről készítettek írásbeli jelentést, relációt (DRESKA 1997: 6–7).² A párhuzamos eljárás eredményeként megszületett oklevelek alapján esetleg közvetlen választ adhatunk arra a kérdésre, hogy létezik-e a hiteleshelyek szórványbeillesztő eljárásai között különbség. Az effajta oklevelek szövegeit oklevéltani szempontból összehasonlítva DRESKA GÁBOR azt a következtetést vonta le, hogy bizonyos esetekben a jelentés szövege nem a hiteleshely munkájának az eredménye, hanem annak a fogalmazványa, akinek az érdekében a hiteleshely eljár, más magyarázat ugyanis nem adható a párhuzamos eljárást végző hiteleshelyek hasonló szövegezésű relációira (2008: 95–101).

Az ország keleti és a nyugati területein létesülő hiteleshelyek működése között az egyik legnagyobb különbség a területi illetékességük kiterjedtsége. „A hiteleshelyek száma keletről nyugatra növekszik és ezzel exponenciálisan területi illetékességük csökken” (C. TÓTH 2002: 362). Úgy gondolom, hogy a hiteleshelyek oklevelezési gyakorlatának eltéréseit az ország nyugati, illetve a keleti részében működő egy-egy intézmény okleveleinek egybevetése nagy valószínűséggel a felszínre hozhatja: a pannonthalmi konvent okleveleit tehát érdemes az ország keleti részében működő hiteleshelyek okleveleivel is egybevetni.

Az ország különböző pontjain létrejött intézmények eltérő nagyságú hatáskö-re alapvetően az egyenetlen eloszlásukból adódik, a Dunántúlon ugyanis jóval több hiteleshely működött, mint az ország keleti részében. Ennek nyilvánvalóan az áll a háttérében, hogy a nyugati részek sokkal sűrűbben lakott területek voltak, így ott több közhitelű intézményre volt szükség. C. TÓTH NORBERT a hiteleshelyek egyenlőtlen eloszlását azonban nem elsősorban a településszerkezet efféle különbségeivel magyarázza, hanem inkább a tatárjárás sajátos következményeként értékeli. A tatárok ugyanis az Alföldön számos monostort és kolostort pusztítottak el, amelyek hiteleshelyekké válhattak volna, s minthogy a Du-

---

² A pannonthalmi konventtel (1321–1500 között) párhuzamosan eljáró hiteleshelyek listáját lásd DRESKA 2008: 79–83.

nántúlon kisebb mértékű volt a pusztítás, így ott az épen maradt egyházi intézmények hiteleshelyekké alakultak át (2002: 363).

A káptalanok és a konventek hiteleshelyi tevékenysége nem egy időben bontakozott ki. Amíg a konventek többnyire csak a 13. század utolsó harmadától tevékenykedtek hiteleshelyekként, addig a káptalanok már a 12. század végén, illetve a 13. század elején is. A káptalanok előnye azzal magyarázható, hogy a 11. század óta ezekben az intézményekben végezték az istenítéleteket, így már egy széles társadalmi bázissal rendelkeztek (SOLYMOSI 1996: 492). A pannonhalmi konvent mellett tehát érdemesnek látom egy káptalan hiteleshelyi tevékenységét is szemügyre venni, egyrészt azért, hogy összehasonlítsuk a káptalanok és konventek oklevél-kiállító tevékenységét, másrészt pedig azért, mert az Árpád-kort jellemző beillesztési eljárásokat — az elmondottakból következően — elsősorban a káptalani kiadványokból ismerhetjük meg.

A Várad Regestrum az Árpád-kori jog-, társadalom- és művelődéstörténet mellett a nyelvtörténetnek is az egyik legbecsesebb emléke (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 81). Kivételes értékét az adja, hogy az emlék 1208 és 1235 között született 389 tétele több mint 700 helynevet tartalmaz.³ Mindezek mellett a hiteleshelyi oklevelek szórványbeillesztő megoldásainak a vizsgálatát célul tűző munkának azért is elengedhetetlen forrása ez az emlék, mert egyetlen hiteleshelytől, a várad káptalantól származik.

Az egy-egy hiteleshely által kiadott oklevelek beillesztési eljárásai kronológiai tekintetben is számot tarthatnak a tudományos kutatás érdeklődésére, mint-hogy bizonyos fokú változások az egyes módozatok alkalmazásának gyakoriságában is nagy valószínűséggel megmutatkoznak (lásd ehhez HOFFMANN 2004: 10). Elképzelhető, hogy a változás olykor csupán abban ragadható meg, hogy a szórványok mellett a különböző századokban más-más mondást jelentő ige (pl. *dico, voco, nuncupo, nomino*) áll a megnevezőszós szerkezet részeként. Más esetekben abban láthatunk elmozdulást, hogy az egyes korokban a megnevezőszós szerkezetekben milyen arányban bukkan fel adverbium, ha felbukkan egyáltalán. Az egyes hiteleshelyi oklevelek szórványait ezért véleményem szerint célszerű egyrészt egymástól elkülönítve is szemügyre venni, másrészt viszont — annak érdekében, hogy egy-egy korszak jellegzetes eljárásait felderíthessük — a hiteleshelyeknek a vizsgált korra vonatkozó okleveleit természetesen együttesen kell kezelni.

Az oklevelek jogi érvényességének feltétele a valódiságuk, tehát az, hogy sem formailag, sem tartalmilag nem tüntetnek fel egyebet a valóságnál. Találkozhatunk azonban hamis oklevelekkel is, amelyek között vannak teljes egészükben hamisak, és olyanok is, amelyeknek hamissága valójában csupán abban áll, hogy utóbb hozzátoldottak részeket vagy esetleg változtattak valamit a szó-

---

³ A Várad Regestrum helyneveit K. FÁBIÁN ILONA monográfiában dolgozta fel (1997).

vegükön, azaz interpolálták. Az oklevelek ráadásul gyakran nem eredeti külső és belső formájukban maradtak fenn, hanem csupán későbbi másolatokban (ehhez lásd még SZENTPÉTERY 1930: 7). A ténylegesen hamis oklevelek mellett az interpolált oklevelek nyelvtörténeti hasznosíthatósága kapcsán is komoly kételyek fogalmazódtak meg. KNIEZSA ISTVÁN az effajta okleveleket a hamisított korra és a hamisítás korára egyaránt kétes értékűnek tartja (1928: 190). SZENTPÉTERY IMRE is azon a véleményen van, hogy az oklevél adatai csupán akkor használhatók fel tévedés nélkül, ha tisztában vagyunk a diploma valódi vagy hamisítvány voltával (1930: 2). A jogilag értéktelen hamis oklevél történeti hasznáról szólva ugyanakkor azt is kiemeli, hogy: „a hamis oklevél is tartalmazhat, sőt a legtöbb esetben tartalmaz is való, igaz adatokat” (i. m. 7). Ez a megállapítás nemcsak történeti, hanem nyelvi szempontból is feltétlenül érvényes lehet. Az előző állásponttól valamelyest eltér SZABÓ T. ATTILA véleménye, aki egy ómagyar kori hamis dési kiváltságlevél helynévi szórványainak hitele mellett foglalt állást, mivel úgy látja, hogy „a hamisítás időpontjában az ilyen dologban buzgólkodóknak nemcsak hogy nem állott érdekükben a határpontok nevének megváltoztatása, sőt a hamisítás ellentmondás nélküli sikere érdekében mindent el kellett követniük, hogy a hamisítás időpontjában valóban használatos helynevek kerüljenek bele az oklevélbe” (1966: 423–4).

A hiteleshelyi oklevelek beillesztési eljárásait vizsgálva is elengedhetetlen tehát, hogy az oklevelek státuszával tisztában legyünk. Ennek felderítése azonban nem minden esetben egyszerű, s ráadásul az okleveleket közreadó forráskiadványok a pusztá szöveggözléseken többnyire nem mennek túl, s csak ritkán adnak magáról az oklevélről további tájékoztatást. A nyelvészeti vizsgálatokat nagyban megkönnyítené, ha a GYÖRFFY GYÖRGY által szerkesztett „Diplomata Hungariae Antiquissima” mintáját és kiadási gyakorlatát követve a későbbi korszakra vonatkozó forráskiadványok is bővebb információkat adnának a közrebo-csátott oklevelekre vonatkozóan.

Úgy látom egyébként, hogy az oklevél-kibocsátás egyes korszakaira jellemző eljárások minél pontosabb felderítése az oklevelek hamis vagy valódi voltának a megállapítását is segítheti. Különösen az interpolált oklevelek esetében lehet hasznos az adott eljárások használatát befolyásoló tényezők ismerete, ezek alapján ugyanis — az oklevél sokoldalú vizsgálatának részeként — megfejtethetjük, hogy az írásmű mely részei kerültek utólag az oklevél szövegébe, vagy mely részei estek át esetleg módosításokon.

A hiteleshelyek mint közhitelű intézmények oklevél-kiállító tevékenysége két eltérő eljárásban mutatkozott meg. Egyik esetben a bevallást tevő fél kereste fel a hiteleshelyet, másik esetben pedig a hiteleshely képviselője jelent meg az eljárás helyszínén. A hiteleshelyek működésének e kettős természetét élénk táró oklevelek (*fassiones, relationes*) felépítésükben különböztek egymástól (ehhez lásd SZENTPÉTERY 1930: 134–5), amely eltérés esetleg a szórványok beillesztési

módozataiban is megmutatkozhat, ezért célszerűnek látom e két eltérő oklevéltípus szórványainak az elkülönített vizsgálatát is.⁴

5. A hiteleshelyek oklevélírói az oklevelek megfogalmazáskor formuláskönyveket használtak, amelyek elsősorban azt írták elő, hogy az oklevél egyes részeinek (pl. a *corroboratio*-nak, amely az oklevél megerősítési módjáról adott információt) a megszerkesztésekor milyen formulákat kell használni. Az oklevélszórványok latin szövegbe történő beillesztése kapcsán is fontosnak tartom e formuláskönyvek vizsgálatát, mivel előfordulhat, hogy ezek a formulárék nem csupán az előző kérdésben, hanem a szórványok beillesztésére vonatkozóan is adtak valamiféle eligazítást. Bár a használatban lévő formulagyűjteményeket többnyire már kiadott oklevelekből állították össze, amelyeknek egyes esetekben azáltal adtak formulaszerűséget, hogy elhagyták belőlük a helyre, illetve személyre utaló részeket (FEJÉRPATAKY 1886: 41). PERÉNYI JÓZSEF úgy gondolja, hogy a mintagyűjteményeknek az volt a rendeltetésük, hogy azokból az oklevélírók megtanulják a formulákat; szerinte ugyanis a oklevélírók az általuk használt formulákat fejből tudták (1938: 33).

Az már néhány tucat hiteleshelyi oklevél áttekintése után is körvonalazódni látszik, hogy a lejegyzők valamilyen mintához igazodva illesztették be a szórványokat, és nem csupán az oklevél szövegének élénkítése céljából alkalmazták egyszer az egyik, máskor pedig a másik módozatot. Könnyen elképzelhető persze, hogy az esetleges szabályokat nem valamilyen könyvben leírt norma alapján követték, hanem az iskolákban tanultak szerint alkalmazták. Közismert, hogy a legtöbb káptalan és konvent a hiteleshelyi működés mellett oktatással is foglalkozott. A középfokú oktatás a hét szabadművészetre épült, ahol a retorika tantárgy keretein belül az oklevél szerkesztésével kapcsolatos tudnivalókat is megtanították (vö. MIKLÓSY 1940–41: 170–1, illetve BÉKEFI 1910: 264–5). Fölmerült ugyanakkor az a lehetőség is, hogy a 11–12. századtól kezdve a formuláriumok mellett az oklevél szerkesztését ismertető tankönyvek is készültek *ars dic-tandi* címmel (SZENTPÉTERY 1930: 125).

Az oklevelet kiállítók tehát — megítélésem szerint — valamilyen módon el-sajátították azt, hogy milyen nyelvi eszközöket alkalmazzanak a hely- (és esetleg a személy-) nevek beillesztésekor, hogy a szórványok az oklevél szerves részévé váljanak, és esetleg azt is, hogy a különböző helynévfajták esetében melyik eljárás-módot célszerű (vagy esetleg kötelező) használni. Ennek ellenére és ebből következően persze a hiteleshelyek szórványbeillesztő eljárásai között különbségek is minden bizonnyal adódtak.

A hiteleshelyek folytonos levelezésben álltak a királyi kancelláriával, mint-hogy tulajdonképpen a kancellária helyi hatóságaiként funkcionáltak. KNIEZSA

---

⁴ A hiteleshelyek tevékenységének bemutatását megcélzó tanulmányokban bevett szokás a *fassio-nes* és *relationes* egymástól elkülönített vizsgálata (lásd pl. DRESKA 2008).

ISTVÁN a kancelláriai helyesírás kialakulásáról szólva azt mondja, hogy a kancellária és a hiteleshelyek között fennálló szoros kapcsolat minden téren nagymértékű egyöntetűséget alakított ki (1952: 13–4). A fent mondottak értelmében azonban szükségesnek tartom ennek a tételnek a felülvizsgálatát abban a tekintetben, hogy ez az egyöntetűség mennyiben terjedhetett ki a magyar nyelvű szörványoknak a latin szövegbe való beillesztésére.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell*. Bp.
- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *MNy.* 40: 313–30.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BÉKEFI REMIG (1910), *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BERTÉNYI IVÁN szerk. (2000), *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Bp.
- BORSA IVÁN (2000), A hiteleshelyekről. In: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan éves Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. PITI FERENC. Szeged. 99–106.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- DRESKA GÁBOR (1997), A pannonhalmi konvent hiteleshelyének működése a Zsigmond-korban. A pannonhalmi konvent hiteleshelyének 1387 és 1437 között készült kiadványai a Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltárban. *Levéltári Közlemények* 68: 5–63.
- DRESKA GÁBOR (2007), *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I. 1244–1398*. Győr.
- DRESKA GÁBOR (2008), *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi tevékenysége 1321–1500*. Doktori értekezés. Kézirat. Bp.
- K. FÁBIÁN ILONA (1997), *A Várad Regestrum helynevei. Adattár*. Szeged.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1886), Tapolczai Bertalan oklevél-formulái a XIV. századból. *Magyar Könyvszemle* 11: 41–66.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szörványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), Szöveg és szörvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.

- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ (1929), *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1975), A magyar szórványok névtani hitelességéhez. *MNyTK.* 140: 179–85.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1928), A magyar helyesírás a tatárjárásig. *MNy.* 24: 188–97.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNy.* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KŐFALVI TAMÁS (1999), A pécsváradi konvent külső hiteleshelyi tevékenységének főbb jellemzői 1526-ig. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemből. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai*. Szerk. HOMONNAI SAROLTA–PITI FERENC–TÓTH ILDIKÓ. Szeged. 65–73.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT (1928), A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. *Turul* 42: 1–39.
- MÁLYUSZ ELEMÉR (1967), *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp.
- MEZEY LÁSZLÓ (1974), A hiteleshely a közhitelőség fejlődésében és III. Béla szerepe. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH JÁNOS–SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 315–32.
- MIKLÓS ZOLTÁN (1940–41), Hiteles hely és iskola a középkorban. *Levéltári Közlemények* 18–19: 170–8.
- PAIS DEZSŐ (1928), Szórvány-nyelvemlék, szöveg-nyelvemlék. *MNy.* 24: 338–40.
- PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. *MNyTK.* 50. sz. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1955), 1055–1955. *MNy.* 51: 3–9.
- PERÉNYI JÓZSEF (1938), *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Bp.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1996), A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I.* Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma. 481–98.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (2006), Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban. In: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok*. Szerk. SOLYMOSI LÁSZLÓ. Bp. 193–215.
- SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza*. *MNyTK.* 85. sz. Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1966), Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-szórványainak hiteléhez. *MNy.* 62: 420–4.
- SZAKÁLY FERENC (1969), A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működéséről 1526-ig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. Szerk. PUSKÁS ATTILA. Szekszárd. I, 9–60.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan*. Bp.

- SZOVÁK KORNÉL (1996), A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének kezdetei (1244–1387). In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I.* Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma. 422–62.
- SZŐKE MELINDA (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája.* Szerk. KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER. Debrecen. 263–74.
- C. TÓTH NORBERT (2002), Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok* 136: 351–64.